

MƏNİM QARABAĞIM VƏ YA QARABAĞ DÜYÜNÜ

Hamlet İsaخانlı

*Əvvəli jurnalın 402-403, 404-405 və 406-cı
(yanvar-fevral, mart-aprel, may 2021-ci il)
nömrələrində*

Daşnak liderindən böyük dərs

1918-ci ildə elan edilən Ermənistan Respublikasının ilk baş naziri və Daşnak partiyasının liderlərindən biri olan Hovanes Kaçaznuni (1867-1938) 1923-cü ildə Buxarest`də Daşnak partiyasının baş toplantısında hesabatla çıxış etdi; bu hesabat "Daşnaktsutyun`un görüləsi heç bir işi qalmayıb" adlı kitab şəklində dərc olundu. Bu kiçik, amma məzmunlu kitabın rusçaya tərcüməsi 1927-ci ildə Tiflisdə çapdan çıxdı. Bu qiymətli əsər müəllifin birbaşa iştirak etdiyi və ya yaxşı xəbərdar olduğu məsələlərin - Daşnak partiyasının Türkiyə və Qafqazda həyata keçirdiyi cürbəcür və qarışıq işlərin, Ermənistanın müstəqillik yolunun, daşnakların buraxdığı həlledici səhvlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllifin Ermənistan və Zaqafqaziyanın vəziyyəti və gələcəyi haqqında düşüncələri günümüzə çox səsləşir; bu səbəbdən, onun dərsinə diqqət yetirmək faydalıdır.

Qeyd. Kaçaznuni`nin əsl adı Hovanes Hovanesyan olub. O, babasının soyadı olan İgıtxanyan`ın ermənicə mənasını - Kaçaznuni`ni soyad kimi qəbul edib. İstedadlı memar olan H. Kaçaznuni 1893-1895-ci illərdə Bakıda mühəndis-memar vəzifəsində çalışmış, sonra yenidən Bakıya qayıtmış və 1899-1906-cı illərdə bir çox memarlıq layihələri üzərində işləmiş və onların həyata keçirilməsi ilə məşğul olmuşdur. 1907-1910-cu illərdə Bakıda inşa olunan erməni apostol kilsəsinin memarı olmuşdur. İşli maliyyələşdirən zəngin şəxsin (Budaqov) adı ilə Budaqovski kilsəsi kimi tanınan bu məbəd SSRİ-də dini məbədlərin sökülməsi siyasətinə məruz qalılardan biri olmuşdur (1930). Bəgəlan yerdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının binası tikilmişdir.

Keçmişə tənqidi baxış, Ermənistanın qonşuları ilə münasibətləri, gələcəyə gedən yolun doğru seçilməsi kimi vacib problemlər Kaçaznuni`nin 1923-cü ildə etdiyi məruzə və uyğun kitabda dərinlən təhlil olunmuşdur; bu klassik əsərdən yan keçmək mümkün deyil, onun, demək olar ki, hər cümləsi diqqətəlayiqdir. Bu əsərdən alıntılar etməyi və onları, uzun-uzadı şərhlərə ehtiyac duymadan, oxucu ilə bölüşmək fikrindəyəm; müəllif mətninin özü şərh və lazımı vurğularla zəngindir.

Qeyd. Kursivdən istifadə edərkən az qala bütün mətni kursivləmək istədiyimi görüb, kursiv fikrindən əl çəkdim.

* * *

Kaçaznuni Ermənistanın Türkiyə ilə savaşa girməsinin böyük xəta olduğuna diqqət çəkir. "1914-cü ilin payızında, Türkiyənin hələ savaşa dövlətlər ailəsinə daxil olmadığı, amma buna hazırlaşdığı bir zamanda Zaqafqaziya böyük hay-küy və səylə erməni könüllü drujinaları yaradılmağa başlandı. Erməni İncilabi Daşnaksutyun Partiyası cəmi bir neçə həftə əvvəl Erzurumda könüllülərdən ibarət drujinalara mənfi münasibət barədə qərar çıxarmış öz qurultayın qətnaməsinin əleyhinə olaraq, həm drujinaların təşkilində, həm də onların Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarında fəal iştirak etdi" "1914-cü ilin payızında erməni könüllü dəstələri formalaşdı və türklərə qarşı çıxış etdi, çünki başqa cür mümkün deyildi. Bu, erməni xalqına, demək olar ki, 25 il ərzində, bütöv bir nəsil boyu aşılana psixologiyanın təbii və qaçılmaz nəticəsi idi. Bu psixologiya öz təcəssümünü tapmalı idi və tapdı" (Os. Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делать. Записка, 1927, с. 10-11).

Arzularla imkanın düz gəlməməsi, ermənilərin gücü haqqında illüziyalar, hər şeyin, o cümlədən savaşa mərkəzində erməni maraqlarının durması, günahı ancaq kənarda, başqalarında axtarmaq, ümumiyyətlə, psixoloji tarazlığın pozulması yaxşı nəticə verə bilməzdi... "Əsasımız olmadan biz qələbəyə aludə olduq, əmin idik ki, sədaqətimize, səylərimizə və yardımımıza görə Çar hökuməti bizə Türkiyədəki azad edilmiş vilayətlərdən və Zaqafqaziya Ermənistanından ibarət olan Ermənistanın muxtariyyətini bəxş edəcəkdir. Beynimiz dumanlanmışdı. Öz istəklərimizi zorla başqalarının boynuna qoyurduq. Məsuliyyətsiz şəxslərin məzmunuzsuz sözlərinə böyük önəm verirdik, özünühipnozun təsiri altında artıq gerçəkliyi dərk etmədik və xəyallara qapıldığımız". "Erməni xalqının gücünü, onun siyasi və hərbi əhəmiyyətini, həmçinin ruslara göstərdiyimiz köməyi həddən artıq yüksək qiymətləndirdik. Kifayət qədər kiçik məziyyətlərimizi dəyəridən artıq qiymətləndirərək, təbii olaraq, arzularımızı və gözləntilərimizi də şişirdirdik" (Os. K. c. 12).

"Siyasi baxımdan yetkin olmayan və müvazinətsiz insanlara xas olan məntiqsizliklə biz bir ifratdan digərinə qapılırdıq... Çox vaxt sadələvhəsinə bütün müharibənin erməni məsələsinə görə aparıldığını düşünürdük. Ruslar hücum edəndə əmin idik ki, onlar erməniləri xilas etməyə gedirlər, geri çəkildə isə deyirdik ki, türklərə bizi qırmaq imkanı vermək üçün geri çəkilirlər. Ağır tələddən acı-acı şikayətlənmək və bədbəxtliyimizin səbəbini özümüzədən kənarda axtarmaq – milli psixologiyamızın Daşnaksutyun partiyasından da yan keçmədiyi səciyyəvi cizgilərindən biridir. Ruslar bizimlə alçaqcasına rəftar etdilər inamında sanki xüsusi bir təskinlik vardı (sonralar fransızlar, amerikalılar, ingilislər, gürcülər, bolşeviklər, bir sözlə, bütün dünyanın növbəsi gələcəkdi)". (Os. K. c. 14-15).

Kaçaznuni 1920-ci ilin payızında Türkiyə ilə başlanan savaşa xüsusi diqqət yetirir, bu savaşa aparan siyasi, hərbi, psixoloji səhvlərdən söhbət açır. "Biz Türkiyənin hansı gücə malik olmasından məlumatsız idik və öz gücümüzdə kifayət qədər əmin idik. Əsas səhv də bundadır...". "Sərhəddə artıq hərbi əməliyyatlar başladıqda türklər bizə görüşməyi və danışıqlara başlamağı təklif etdilər. Biz onların təklifini rədd etdik. Bu, böyük cinayət idi". "Sevr müqaviləsi hamını azdırmışdı". "Hökumət... qoşunların sayını artırmaq məqsədilə aramsız olaraq yeni adamları çağırır, ahıl, yorğun, ailə və iqtisadi qayğıları olanları səfərbər edir, onları tələsik silahlandırır və cəbhəyə göndərirdi. Bu insanlar hazır fərarilər idi və əsgərlərin sıralarında ruh düşkünlüyünü gücləndirirdilər" (Os. K. c. 37-39).

* * *

Kaçaznuni Böyük Ermənistan arzusunun gerçəklikdən uzaq olduğunu, Türkiyə Ermənistanı'nın artıq yox olduğunu vurğulayır, türklərlə danışıq məsələsinə toxunur, bu işi ancaq yeni adamların

görə biləcəyini deyir.

"1919-cu ilin yazında Parisdə... bizim tələblərimiz təqdim edildi: ...Geniş dövlət tələb edilirdi, Qara dənizdən Aralıq dənizinə, Qarabağ dağlarından ərəb səhralarına qədər Böyük Ermənistan". "... Erməni Parisi bu tələbi irəli sürdü..." (Ob. K. c. 43-44). "Artıq Türkiyə Ermənistanı yoxdur...". "Nə vaxtsa türklərlə razılaşma zərurəti yaranarsa, səhnəyə başqa təfəkkürə, başqa psixologiyaya və xüsusən də başqa keçmişə malik olan (yaxud keçmiş olmayan) başqa adamlar çıxmahdırlar". "...Yeni şərait yeni tələblər irəli sürəcək" (Ob. K. c. 69, 64-65).

Müəllif Azərbaycan və Ermənistan arasında dinc yanaşı yaşamaq məsələsinin öhdəsindən gələ bilmədiklərini, ermənilər üçün daşnakların həll edə bilmədiyi təhlükəsizlik və inkişafa görə bolşeviklərə minnətdar olmaq lazımdır – daşnaklar üçün qərribə görünən bu fikri ortaya atır.

"Azərbaycanla bu və ya digər dərəcədə məqbul *modus vivendi* tapa bilməyib, müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilməyib, silaha əl atmalı, qoşun çəkməli, dağıntı və qırqın törətməli olduq, hətta bunda da uğursuzluqla üzləşdik ki, bu da, şübhəsiz, hakimiyyətin nüfuzuna xələl gətirir" (Ob. K. c. 33).

Qeyd. Latınca "həyat tərzi" mənası verən *modus vivendi* adətən münafişədə olan tərəflərin, müvəqqəti də olsa, yanaşı varlığını təmin edən razılaşma əldə etməklə bağlıdır.

"Biz bolşeviklərə minnətdar olmalıyıq. Bizi devirməklə onlar bizi, deməzdim ki, xilas etdilər, amma hər halda, miras qalmış işi daha etibarlı yola qoydular" (Ob. K. c. 63). Müəllif Qafqaza təsir gücü olan iki ölkə olduğunu və Ermənistanın onlardan biri – Rusiya ilə bağlılığa çağırır. "Bu gün iki gerçək güc var və biz onlarla hesablaşmalıyıq – Rusiya və Türkiyə... başqa ayrı seçiminiz yoxdur... əlbəttə, Türkiyə yox, Rusiya" (Ob. K. c. 55).

Kaçaznuni Daşnaksutyun'un ermənilərə xeyir vermədiyini, uzaqgörən ola bilmədiyini, artıq işə yaramadığını bəyan edir. "Bir çox hallarda partiyayı xalq kütlələrindən fərqləndirmirəm. Həmin psixologiya, həmin qafillik, həmin siyasi məhdudluq" (Ob. K. c. 45, 62). "Burada mən sizi, bilirəm, çox kədərləndirəcək sözü deməliyəm, hansını ki, nəhayət bəzək-düzək pərdəsi olmadan, açıq-aydın, demək lazımdır: *E.İ.P. Daşnaksutyuna görülməsi bir iş qalmadı!*" (Ob. K. c.60). "Ermənistan və erməni xalqı Daşnaksutyun üçün xammal deyil".

* * *

Kaçaznuni toplantıdakı çıxış - hesabatdan sonra bir dostundan narazılıq bildirən məktub almış, etirazlara və qoyulan suallara münasibətini cavab məktubunda bildirmiş, erməniləri, bu bədnam milləti məhz bütün nöqsanları ilə, olduğu kimi sevdiyini vurğulamışdı. "Mən erməni vətənim və erməni xalqını sevirəm – bu kasıb sərt ölkəni və bu cahil, kirli, niyyətini gizləyən, özünə vurğun və tamahkar xalqı. Məziyyətlərinə görə deyil, bütün eyibləri və yara-xoraları ilə birlikdə sevirəm" (Ob. K. c.68).

Müəllif dostunun *bəs nə üçün bu işə girişdik və qurbanlar verdik* sualına da münasibət bildirir, səbəbi türklər əleyhinə mahnı və romanlar yazıb xalq mübarizəyə səsləyənlərdə və erməniləri silahlı mübarizəyə, terrora çağıran və bunun təşkilatçısına çevrilən Daşnaksutyun'un yaradılmasında görür. "Bu bərdə biz könüllü dəstələr yaratdığımız 1914-cü ildə, ondan da əvvəl Daşnaksutyun'un təməlini qoyarkən, bir az da əvvəl – Raffinin povestləri və Qamar Katip'in "azad nəğmələrindən" ruhlanarkən düşünməli idik" (Ob. K. c. 73).

Qeyd. Raffi İranda, Səlməs yaxınlığında doğulmuş qatı millətçi erməni yazıçısı Hakop Melik- Hakopyan'ın (1835-1888) təxəllüsüdür. *Samxel* əsasən tarixi romanları ilə tanınmış bu yazıçının ən populyar əsəri sayılır. Qarabağ maliklərinin tarixi varlığını sürdürmələrinə həsr olunmuş *Xəmsə malikliyi* əsəri vardır (1882). 1877-78-ci illər Rus-Türk savaşı erməni millətçiliyini qızışdırdı; Raffi və Qamar Katip kimi düşməne nifrəti artıran və hər

vəchlə mübarizə apamağa çağıran şair, yazıçı və jurnalistlər meydana çıxdılar.

Qamar Katip Naxçıvan - Donu`hu erməni şairi Rafael Patkanyan`ın (1830-1892) bir silsilə şeirlərində istifadə etdiyi təxəllüsdür. R. Patkanyan Osmanlı dövlətində yaşayan erməniləri azadlıq əldə etməyə, silahlı mübarizəyə, türklərlə yanaşı kürdləri, çarçəsləri əzməyə çağıran şeirlər yazmışdır. *Azad məhmlər* adlı şeir kitabı (1878/79) geniş yayılmışdı. *Arazın göz yaşları* adlı şeiri populyar olub. Şair erməni qanı tökülməsində Avropanı günahlandırır (sətri tərcümədə):

...Tanrıya şükür olsun, erməni qanı axdıldı!
Qana susamış Avropanın arzusu çin oldu...

Şair Avropanı məzəmmət edir, Avropaya qəti etiraz edir (1904), Avropanın ermənilərə borclu olduğunu və borcunun əvəzini qaytarmadığını deyir; bir zamanlar biz (ermənilər) İslamla vuruşub sizi qoruduq, sizə çörək verib achiqdan ölməyə qoymadıq, siz isə...

Avropa, İslamın sənin övladların üçün hazırladığı
O dəhşətli zərbə yadımdamı?
Lakin ermənilər sənə kədər içində
Zavallı və bədbəxt görmək istəmədilər.

Və cəsarətlə sənə uğrunda mübarizə apardılar
Tam iki əsr, qarlar tökərək.
Lakin sən, Avropa, unudaraq hər şeyi,
Bu sevginin əvəzində nə verdin?

.....
Göylərin hökmü ilə xalqın boğ çöllərdə
Ac qaldığını da unutmusan sən –
Əgər ermənilər sizə çörək verməsəydilər...
Verdiyən barıt, qalaq-qalaq sümük, cəsəd müqabilində.

Qeyd. R. Patkanyan`ın Avropanı İslamdan qorumaq və Avropanı achiqdan xilas etməkdə ermənilərin həlledici rol oynaması fikri, Bernard Shaw demişkən, bir az şişirdilmişdir.

* * *

Dostunun *böyük, güclü Ermənistan vəd etmişdiniz, o hanı* sualına cavabında artıq *Türkiyə Ermənistanı* və ya *İki Ermənistan* deyilən şeyin mövcud olmadığını, ciddi dövlət adamının artıq *Birləşmiş Böyük Ermənistan* fikrindən əl çəkməli olduğunu deyir. "...Sənə hələ də yanıtım, təmin olunmamış tələblərin var... Soruşursan ki, "vəd edilmiş" Ermənistan hanı?... Bu tələbin indi – 1923-cü ilin yanvarında məhv edilmiş Türkiyə Ermənistanı və qalib Türkiyə üçün nə mənası var? O hansı «iki» Ermənistandır ki, birləşdirilməlidir? Heç olmasa, bir az ciddi olmağa çalışsaq, axı bu, dövlət adamının birinci vəzifəsidir. "İkinci" Ermənistan artıq mövcud deyil. Bu, dəhşətli sözdür, lakin sözü deməməklə məzmunu dəyişdirmək mümkündürmü? Artıq bir erməninin də olmadığı erməni vilayətlərini türklərdən kim alacaq? Oradan türk ordularını və kürd "aşirətlərini" kim qovmalıdır?... Gerçəklik budur-"birləşmiş Ermənistan" məzmunuz sözdən başqa bir şey deyil" (Ox. K. c. 75-76).

Qeyd. Bu yerdə daşnaklara əks qüvvə sayılan bolşeviklərin fəal üzvlüyünə eyni məsələyə münasibətini yada salmaq maraqlıdır; hər iki şəxs sanki eyni fikirdədirlər. Anastas Mikoyan Leninə göndərdiyi növbəti hesabatda (1919, dekabr) Türkiyə ərazisində, onun yeddi vilayəti əsasında "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyasını belə şərh etmişdi: "... Bu ərazidə ermənilərin olmaması və ancaq müsəlman əhalinin olması onları utandırır". Mikoyan mexanizmi dəqiqləşdirir: Bu "Ermənistanı" "cinayətkar elementlərdən", yəni, müsəlmanlardan

təmizləmək istəyirlər».

Qeyd. Anastas Mikoyan, (1895-1978) nüfuzlu Sovet partiya və dövlət xadimi, gəncliyində Andronik'in dəstəsində Türkiyə cəbhəsində döyüşmüş, 18-ci il Bakı mart hadisələrində dəstə başçısı kimi iştirak etmiş, Quba və digər yerlərdə dahşətli qırğın törətmiş olan Hamazasp`in dəstəsinə qoşulmuşdu.

Kaçaznuni nə olur-olsun, Rusiyasız Ermənistanın çox zəif olduğunu, zəif ölkənin mütləq, çox böyük istəklərinin mənasızlığını, Türkiyədən torpaq iddiasının boş olduğunu, əslində isə Türkiyədən çəkinmək lazım gəldiyini, hətta Türkiyənin Ermənistan vasitəsilə Azərbaycanla birləşmək istəyəcəyi ehtimalından danışıq. "Şübhə etmirəm ki, Rusiyadan ayrılmış Ermənistan Türkiyədə heç bir qorxu yaratmayacaq. Lakin, sual verirəm: türklər onlar üçün təhlükəsiz olan bu Ermənistana niyə ərazi güzəştləri etməlidirlər? Nə zaman və hansı dövlət özünün zəif qonşusuna münasibətdə belə bir comərdlik etmişdir və türklərdən bunu gözləməyə hansı haqqımız var?.. Türkiyənin rus ordusu ilə üz-üzə olmadıqdan sonra öz məsləkdaşı və dindaşı – Azərbaycanla Ermənistan üzərindən birləşmək istəməsi, başqa sözlə, güzəştlərə deyil, yeni istilaya can atması daha ağılabatan deyilmir?". "Mütləq olanı tələb etmək, həqiqətən, ağılsızlıqdır. Ermənistan İngiltərə deyil, hətta İsveçrə belə deyil və ola da bilməz (öncədən görə bildiyimiz gələcəkdə də). Onun müstəqilliyi mütləq məlum məhdudiyyətlərlə şərtlənməlidir" (Ob. K. c. 77, 81).

* * *

Kaçaznuni üç Cənubi Qafqaz dövlətinin istəklərindən, onları gözləyən təhlükələrdən danışıq, onların mübahisəli məsələni heç bir vasitəçi olmadan öz aralarında həll edə bilməmələrinə görə təəssüfünü bildirir. Gürcüstanın ciddi təhlükəsizlik problemi olmadığını, Azərbaycanın Qarabağ və Naxçıvandan imtina etməyəcəyini, Ermənistanın əsas vəzifəsinin isə xəyallardan əl çəkib varlığını qorumaqdan ibarət olduğunu deyir.

"Gürcüstan Zaqaqaziyada özünün üstün durumunu təmin etmək istəyir... Azərbaycan... iqtisadi və strateji səbəblərdən erməni Qarabağından, milli mülahizələrə görə isə Şərur-Naxçıvandan imtina edə bilməz. Ən təvazökar (çünki ən zəif) olan Ermənistan, hər halda, bir şeyi – öz dövlət mövcudluğunu təmin etməlidir". "Ağrı və utancverici olsa da, bu bir faktıdır ki, biz öz daxili mübahisələrimizin həlli üçün yetkinləşməmişik, hələ Zaqaqaziyada milli sülhün təmin edilməsi üçün hansısa xarici gücə, xarici nüfuza ehtiyac var". "...Gürcü xalqının fiziki varlığına heç yandan təhlükə yox idi. Bu səbəbdən gürcülər digərlərindən güclü idi". "Gürcüstan Zaqataladan Azərbaycanın, Acariyadan isə Türkiyənin xeyrinə imtina etməklə, lakin bununla yanaşı, Ermənistanın hesabına sərhədlərini tamamlamaqla bir tərzdə, babat dövlət təşkil edə bilər: sərhədlərlə dağlara və dənizə dirənərək, milli bütövlük üzərində cəmləşərək Gürcüstan yaşaya və inkişaf edə bilər. Türkiyəni təhdid etmədən, deməli, həm də özü üçün ciddi təhdidlər olmadan. Bəs Ermənistan? Azərbaycanla Türkiyə arasına dürtülən, hər iki tərəfə də mane olan və asanlıqla yer üzündən silinə bilən Ermənistan barədə eyni şeyi söyləmək olarmı? Bilirsənmi ki, Qızıl ordu Zaqaqaziyayı tərk etdiyi və bizim türk-azərbaycan-gürcü blokuna qarşı tənha qaldığımız (tənha, çünki üfükümüzə Rusiyayı əvəz edəcək başqa qüvvə görmürəm) gündən *Ermənistanın mövcudluğu sual altına düşəcək?*" (Ob. K. c. 79-81).

Qeyd. Kaçaznuni`nin fikirlərini bölüşənlər çox idi. On il sonra K.S. Papazian daşnakları çox kəskin tənqid edən kitabçasını yazdı; kitabçanın nəticə hissəsində Ermənistanın başına gələn bədbəxtçiliyin daşnak partiyası tərəfindən törədildiyi deyilir: "Beləliklə, AR Federasiyasını Ermənistan siyasi həyatının özəyinin düşməni kimi görürük, mənzərə budur... Onun əli hamunun əleyhinə işləyib, onun sui-qəsdləri və cinayətləri bütün namuslu ermənilərin vicdanını sarsıtdı və xalqımızı mədəni dünya qarşısında rüsvay etdi. (K.S. Papazian. Patriotism Perverted. Boston.Baikar Press, 1934, p. 67).

Qeyd. Göründüyü kimi, Kaçaznuri Azərbaycan və Ermənistanın yaxın və uzaq perspektivləri və Rusiya və Türkiyənin bölgədə oynayacaqları rol barədə öngörmələrində yanılmamışdır. Lakin, eyni zamanda, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü gözləyən təhlükələri tam görə bilməmişdir...

Erməni məsələsinin uzantısı - terror

Erməni məsələsinin faciəvi uzantılarından biri tarixçilər və siyasətçilər tərəfindən *Erməni terroru* adlandırılan hadisədir.

Erməni terrorizminin birinci mərhələsi ermənilərin özünə qarşı yönəlmişdi. "Xalq işi"nə, silahlı dəstələr yaradılmasına yardım və yaqın ki, təşkilatçılar və terrorçuların "cib xərcini" təmin etmək üçün az-çox imkanlı ermənilərdən pul ödənməsi tələb edilirdi. Tələbi ödəməyən cəza almaq, öldürülmək riski böyük idi. Bir sıra hallarda varlı ermənilərin gəlirlərinin nəzarətə götürülməsinə cəhd edilirdi. Armenakan, Daşnak və Hnçak partiyaları millətçilik və terror ideyalarının simbiozu üzərində qurulmuşdu. Qətl olunanlar arasında düşmənlərə (Osmanlı rəsmiləri və s.) yaxşı münasibət bəsləyənlər və ya düşməndən rəsmi vəzifə alanlar da vardı (məsələn, Van şəhəri bələdiyyə başqanı seçilən Bedros Kapamacyan, 1912). 1902-ci ilin yayında Şuşada milyoner İsaq Camharyan'ı hədələməklə ondan 30 min rubl (рубль) tələb olundu. O isə polisə xəbər verdi və daşnakların nümayəndəsi həbs edildi. Camharyan bir neçə ay sonra Moskvada erməni kilsəsinin önündə günün günortası çağı xəncərlə öldürüldü; Daşnak böyükələrindən M. Varandian Daşnaksutyun'un tarixinə həsr olunmuş kitabında bu əhvalatı danışır və "bu xain günahına görə payını aldı" deyir (K. S. Papazian. Patriotism Perverted. p. 16). K. S. Papazian Erməni terrorizminin erməni qurbanlarının tam olmayan siyahısını təqdim edir (pp. 68-73); geniş coğrafiyadan olan qurbanlar arasında varlı insanlar, jurnalistlər, partiyanın xəttinə qarşı çıxanlar, keşişlər və katolikoslara rast gəlinir. Təkcə üç il (1904-1906) ərzində Daşnak və Hnçak partiyaları böyük əksəriyyəti ermənilər olan 105 adamı qətlə yetirmişdilər

Erməni terrorunun birinci mərhələsi, "erməni xainlər" in qətli bitməyib, davam edir; terrorizmə qarşı çıxanlara, erməni-türk münasibətlərini sağlamlaşdırmağa çalışanlara qarşı hədə-qorxular qətlə qədər gedə bilər. Bununla yanaşı, erməni terroru baş hədəfinə, düşməne, türkcə və digər xalqlara doğru yönəlməyə başladı. Erməni terrorunun təkamülünü, ikinci mərhələsini Varandian xüsusi qeyd edir: "Daşnaksutyun terroru əvvəlcə əsasən qorxaq ermənilərə qarşı yönəlsə də, tədricən düşmənin özünə qarşı çevrildi və onun yüzlərlə qurbanını, türk, kürd, rus, böyük və ya kiçik zülmkarları... və başqalarını görürük". (K. S. Papazian. Patriotism Perverted. p. 18). Daşnakları kəskin tənqid edənlərin, anti-türk erməni terrorizmini qınayan erməni və qeyri-ermənilərin, erməni soyqırımını tanımayanların erməni terrorizminin hədəfinə düşmək təhlükəsi vardı.

Daşnaksutyun'un Yerevan şəhərində keçirilən 9-cu Baş Konqresində (oktyabr, 1919) Erməni qırğınına məsul sayılan Osmanlı və Azərbaycan rəsmi şəxslərini qətlə yetirmək, "ədalət cəzası"nı həyata keçirmək qərara alındı. Qərara ciddi surətdə etiraz edənlər olsa da, qisasçılıq ruhu qalib gəldi. 200 ətrafında şəxsin adı "Qara siyahı"ya daxil edildi. Qətlərin təşkili Nemesis əməliyyatı adı aldı (Nemesis yunan mifologiyasında qisas ilahəsidir). 1920-1922-ci illərdə Tiflis, Berlin, İstanbul və Roma şəhərlərində 78 qətl həyata keçirildi, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) baş naziri olmuş Fətəli Xan Xoyski, ADR parlament sədrinin müavini Həsən bəy Ağayev, ADR daxili işlər naziri olmuş Behbud Xan Cavanşir, Osmanlı daxili işlər naziri olmuş Talat Paşa və dörd digər Osmanlı hərbi-siyasi xadimləri daşnaklar tərəfindən öldürüldü. Talat Paşanın qatilinə Berlin məhkəməsi bəraət verdi.

* * *

Erməni terrorunun üçüncü mərhələsi 1970-ci illərdə yeni erməni terror təşkilatlarının yaranması və

onların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Erməni Soyqırımını Ədalət Döyüşçüləri, ingiliscə JCAG (Justice Commandos of the Armenian Genocide) adı ilə tanınmış sağçı terror təşkilatı və Ermənistanın Azadlığı naminə Erməni Gizli Ordusu, ingiliscə ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) adı ilə tanınmış solçu qrup ən güclü və amansız erməni terror təşkilatları olduqlarını əməldə sübut etdilər. JCAG 1972-ci ildə Vienna şəhərində Daşnak partiyasının 20-ci qurultayında partiyanın hərbi qanadı kimi yaradıldı və 1985-ci ildə Ermənistan İncilabi Ordusu (ARA, Armenian Revolutionary Army) adı aldı. ASALA 1975-ci ildə terror yuvası sayılan Beyrutda yaradıldı. "Türk rejimi və bizimlə əməkdaşlıq etməyən ermənilər" düşmənlər elan edildilər. ASALA Qərbi Ermənistanı azad etmək və onu Sovet Ermənistanı ilə birləşdirmək uğrunda mübarizə apardığını deyirdi. ASALA daxilində də yeni, o cümlədən, rəqib qruplar meydana çıxırdı. *Müstəqil Ermənistan naminə Yeni Ermənistan Müqaviməti* (NAR - New Armenian Resistance for the Independence of Armenia), *Yunan-Erməni-Bolqar Cəbhəsi* (Greek-Armenian-Bulgarian Front) və digər terror təşkilatları da vardı...

Erməni terrorçular dünyanın müxtəlif yerlərində Türkiyə diplomatları və onların ailələrini izləyib öldürmək işinə girişdilər və çox qan axıtdılar (1973-1986). ASALA hətta NATO'nu da düşmənlər siyahısına daxil etdi və kürd terror təşkilatı PKK (*Partiya Karkeren Kurdistan, yəni, Kürdüstan İşçi Partiyası*) ilə əməkdaşlıq etdi. Fələstin döyüşçüləri ilə ASALA-nın əməkdaşlığı isə daha sıx idi, ASALA üçün yaşayış yeri, təlim, qida, ofis sahəsi, çap materialları, silahlar və partlayıcı maddələr təmin edilirdi; ASALA da borclu qalmamağa çalışırdı, Fransada bəzi erməni terrorçularının evi fələstinlilər üçün silah anbarı rolunu oynayırdı (F.P. Hyland, pp. 33, 43-44).

Erməni terrorçuları türk insanlarını öldürməklə kifayətlənmirdilər; səfirlik, konsulluq, Türk Hava Yolları və bank ofisləri, türk turizm və ticarət mərkəzləri, həmçinin, türklərlə əməkdaşlıq edən müxtəlif ölkə şirkətlərinin ofisləri silahlı basqınlara və partlayışlara məruz qalırdı. Yüzlərlə ölənlər və yaralananlar oldu. Erməni terrorizmi təşkilatı baxımdan güclü idi, zamanında əməliyyat keçirə bilirdi. F. P. Hyland'ın gətirdiyi misal bunu nümayiş etdirir: Monte Melkonyan Parisdə həbs edilən kimi (11 noyabr 1981) sabahı günü Beyrutda AirFrance ofisi və Fransız mədəniyyət mərkəzi bombalandı, Monte'ni buraxıb yenidən həbs edəndə (14 noyabr 1981) bir həftə ərzində Parisdə, həmçinin, Beyrut və Tehrandə Fransa ilə bağlı 6 təşkilat bombalandı (F. P. Hyland. P. 31). Öldürülən insanların, törədilən cinayətlərin siyahısı məlumdur. F.P. Hyland erməni terror qurbanlarının 1921-ci ildən başlayan geniş siyahısı, həmçinin qətlin baş verdiyi ölkə, yer, icraçı qatil və onun istifadə etdiyi silah növü haqqında məlumat verir.

* * *

"ASALA ermənilərdən, qeyri-ermənilərdən, bəlli qruplar və dövlətlərdən dəstək aldı. Dəstək bəzən sərbəst, bəzən xəsisliklə, bəzən çox pis, yaramaz şəkildə verilirdi. Dəstək həm maddi, həm də "natura" - silah, partlayıcı maddələr, təlim vasitəsilə göstərilirdi". (F.P. Hyland, p. 32). "Liviya, Suriya və İran da ASALA-ya birbaşa və ya dolaylı yollarla pul və ya təchizat yardımı edirdilər" (F.P. Hyland, p. 33). Erməni terrorçular Fransa və Yunanıstan kimi antitürk ruhlu ölkələrdə özlərinə tərəfdar tapırdılar, hərçənd ki, terror əməllərinə görə hökumət onları izləyir, məhkəməyə verir, həbs edirdilər. Terror liderləri və təbliğatçıları *biz terrorçu deyilik, qisasçıyıq, azadlıq uğrunda mübarizə aparırıq* deyir və bununla çox zaman rəğbət və dəstək əldə edirdilər. Daşnak hesablarına görə, müxtəlif ölkələrin erməni cəmiyyətlərində terrora dəstək üçün pul yığılı uğurla gedirdi, təbii ki, bəzən zora da əl atılırdı. Lakin, əsas maliyyə qaynağının uyuşdurucu (heroin, həşiş) alveri olduğu deyilir - 90% ətrafında (M.M. Gunter, p. 69-70), F.P. Hyland'a görə uyuşdurucu alverinin rolu o qədər böyük deyildi (F.P. Hyland, p. 33).

Su qabı suda çatlayar. Terrorçular həbs edilir, döyüşdə öldürülür və ya öz həmkarları tərəfindən satqınlıqda günahlandırılır, qətl edilirdilər. SCAG və onun davamı olan ARA rəhbərləri daşnaklar tərəfindən öldürüldülər. ASALA'nın qurucularından biri və lideri, İraq ermənisi, Hakob Hakobyan

(1951-1988) ləqəbli terror başçısı və M. Melkonyan rəqib və düşmən halına gəldilər, bir-birinin adamlarını qətlə yetirdilər. H. Hakobyana Afinada öldürüldü. Amerika ermənilərindən olan Monte Melkonyan (1957-1993) ASALA'ya 1980-ci ildə qoşuldu, tezliklə onun populyar liderlərindən birinə çevrildi. Melkonyan terror fəaliyyətinə görə 1985-1989-cu illərdə Fransada həbsdə yatdı; onun anası artıq rahat yata bilərəm dedi, "qərribə səslənsə də, azı onun harada olduğunu bilirəm". Melkonyan həbsdə yatarkən həyat tezisini belə ifadə etmişdi: "hal-hazırda silahlara qələmdən daha çox ehtiyacımız var" (Armenian Genocide Resource Center. 3668) Would The Armenian Terrorist Monté Melkonian Be A Hero ? 2.8.18). O, 1990-cı ilin payızında Ermənistanla gəldi və 1991-ci ildən Dağlıq Qarabağda vuruşmağa başladı, Azərbaycan əleyhinə mübarizənin "bütün erməni xalqının uzun müddətli təhlükəsizliyi üçün həlledici olduğunu" dedi (M.M. Gunter, p. 68). O, 1-ci Qarabağ savaşında Erməni tərəfin qələbəsi üçün əmək sərf etdi, amma ölümünü də burada, Ağdam döyüşündə tapdı (1993, 12 iyun).

Sovet dövründə Dağlıq Qarabağ

Beynəlxalq aləmdə və ya ölkədə siyasi və sosial vəziyyət ciddi sürətdə dəyişəndə üstüörtülü münaqişə və ziddiyyətlər üzə çıxır, əvvəl mümkün olmayanın indi mümkün ola biləcəyinə ümid yaranır. 2-ci Dünya Savaşından qalib çıxan SSRİ öz təsir və nüfuz dairəsini genişlətməklə məşğul idi. Uzaq Şərqdə Yaponiyadan, az da olsa, torpaq qopardı. Şərqi Avropa SSRİ-nin təkidi ilə sosializmə qovuşmağa başladı. Çində kommunist ideologiyasının qalib gələcəyi gözlənilirdi. Türkiyə 2-ci Dünya Savaşında neytral qaldı, amma Böyük Britaniya ilə yaxın münasibət qurdu. 1945-ci ilin fevral ayında qalib gəlməkdə olan tərəfə keçib, Almaniya və Yaponiyaya savaş elan etdi – bu, rəmzi səciyyə daşsa da, SSRİ Türkiyədən torpaq istəmək fikrinə düşdü - Ermənistan və bir az da Gürcüstana birləşdirmək üçün. Bu birləşdirmənin alınmadığını görəndə isə, Sovet hərbi bazası yerləşdirmək (Kars, Ardahan, Boğazlar'da) istəyini bildirdi. ABŞ Türkiyəni müdafiə etdi, SSRİ-ni məhdudlaşdırmağa yönələn Truman doktrinası qüvvəyə mindi. Türkiyə 1952-ci ildə NATO blokuna üzv oldu.

1945-ci ilin noyabr ayında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (KPMK) birinci katibi Q. A. Arutinov Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə verilməsi xahişi ilə Stalınə məktub ünvanladı (məktubu Stalinə şəxsən verdiyi deyilir). Məktubda məsələ müsbət həll olunduğu halda Dağlıq Qarabağın paytaxtı olaraq Şuşa şəhərinin bərpa edilməsi xahiş edilirdi. Məsələ barədə Azərbaycanın fikrini bilmək məqsədilə Azərbaycan KPMK birinci katibi M.C. Bağırov'a məktub göndərildi; M.C. Bağırov'un cavab məktubu Malenkova ünvanlanmışdı, görünür ki, bu işlə məşğul olmaq Malenkov'a həvalə edilmişdi (ЛК ВКП (б) Товарищу Маленкову, 10 декабря 1945 г. См. На имя Багирова За подписью Багирова. Составитель Тейоб Гурбан. Баку, 2016, с. 211-214).

Bağırov Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı, mədəniyyət və kənd siyasəti baxımından Arutinov yazdığı kimi, Ermənistanla deyil, Azərbaycanla təbii bağlılığını vurğulayır. Bu məktublaşmadan əvvəl M.C. Bağırov bir toplantıda ermənilərin Azərbaycanda vəziyyətlərinin çox yaxşı olduğunu yada salmışdı: "Mən cəsarətlə bəyan edirəm ki, ermənilərin başqa haradasa buradan daha yaxşı yaşayacaqlarını düşünmürəm... Bizdə elə bir xalq komissarlığı, elə bir iri respublika müəssisəsi yoxdur ki, orda müavin erməni olmasın...".

Bağırov, yaqın ki, *bəlkə ən yuxarıda belə həll etməyə meyillidirlər* fikrini ağılında tutaraq incə diplomatik fənd işlədir, "buna baxmayaraq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsinə etirazımız yoxdur" deyir və eyni zamanda məsələnin necə təhlükəli olduğunu göstərir.

O, Şuşa rayonunun Ermənistanla verilməsi ilə razı olmadığını deyir, orada yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılardır, üstəlik, Şuşa Azərbaycanın zəngin musiqi mədəniyyətinin beşiyidir, böyük siyasi

və mədəni xadimlərinin vətənidir. Və Bağırov hücumu keçir. Dağlıq Qarabağ Ermənistana daxil ediləcəyi halda Ermənistan SSR-in Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonları Azərbaycana verilməlidir, onlar Azərbaycana bitişikdir və əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir. Xahiş edirik ki, gürcü yoldaşların Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarını istəməsinə də diqqət yetirəsiniz; oranın əhalisinin 79 mini azərbaycanlı, cəmi 9 mini isə gürcü-inqiloylardır. Bununla yanaşı, Gürcüstan SSR-in Azərbaycana bitişik Borçalı rayonunun əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarətdir, o, Azərbaycan SSR tərkibinə verilsin. Və nəhayət, Dağıstan SSR-in Azərbaycana bitişik və əhalisi əsasən azərbaycanlılar olan Dərbənd və Qasımkend rayonları Azərbaycana verilsin; onlar Azərbaycanın bir hissəsi olub, Bakı quberniyasına daxil idi. Bağırovun haqlı və usta cavabı qarşısında müzakirə ediləsi heç nə qalmadı.

Azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağa zülm etdiyi, onu ermənilərin əlindən almaq istədikləri kimi fərziyyələr uydurur və bunları təsdiq etmək üçün "parlaq" misallar tapırdılar. Məsələn, Stepanakertdə cəmi 23 azərbaycanlı yaşayırdı, 1936-dan sonra onların sayı artdı... Yəqin, Stepanakertdə iş tapıblar ya ailə məsələsi olub, qoy 3-5 % də azərbaycanlı olsun, bunun nə ziyanı var? Bəs Bakıda 1859-cu ildə 3 erməni vardı, 1918-ci ildə isə ermənilər Bakıda o qədər çox, zəngin və güclü oldular ki, Mart qırğınını törədə bildilər. Buna nə deyirsiniz?

Moskvada ermənilərin güclü olması və SSRİ rəhbərliyində bir qədər antitürk ruhunun varlığı müəyyən məsələləri ermənilərin xeyrinə həll etdi. "1945-1948-ci illərdə "Dağlıq Qarabağda Azərbaycan toponimləri kütləvi surətdə erməni toponimləri ilə əvəz edildi" (B.A. Шнирельман s. 47). 1946-47-ci illərdə diasporadan Ermənistana köçün bağlanması ilə yerimiz azdır, azərbaycan türklərini Azərbaycana köçürək, orada boş yer çoxdur siyasətinə yaşıl işıq yandırıldı. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti Ermənistanın azərbaycanlı vətəndaşlarından 100 mininin Azərbaycana, Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında qərar verdi. Köçürmə səbəbi olaraq Azərbaycanın pambıq becərən bölgələrində işçi qüvvəsinin çatışmazlığı və xarici ölkələrdən gələn ermənilərin Ermənistana yerləşdirilməsi göstərilmişdi; səbəbin birinci hissəsi təbii və ağılabataın deyil. Arada Türkiyə ilə savaş halında Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara bel bağlamaq olmaz kimi fikir də dolaşırdı. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu (guya könüllü olaraq). Köçürmə başlandı, lakin, diaspora köçünün dayanması və vəziyyətin mürəkkəbliyi Ermənistandan Azərbaycana köçürmələri ləngitdi; Xaricdən gələn ermənilərin bir hissəsi peşman oldu, digər tərəfdən Sovet hökuməti xarici ermənilərin gəlməsində şübhəli məqamlar gördü. 1948-1953-cü illər ərzində Ermənistandan Azərbaycana 53 min adamın köçürüldüyü məlumdur; onlardan bir qismi Stalin'in ölümündən sonra geri qayıtmışdı. 1946-cı ildən 1975-ci ilə qədər təqribən 150 min erməni SSRİ-yə, əsasən Ermənistana köç etdi. Onlardan 90 mini 1946-48-ci illərdə gəldi (Barbara A. Anderson and Brian D. Silver. Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia).

Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək çağırışları 1963, 1965, 1967, 1968, 1977 və nəhayət, faciəvi 1987-1988-ci illərdə təkrar olundu.

Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və 1-ci Qarabağ savaşı

Münaqişələr, xüsusilə milli qarşıdurmalar, adətən, tarixçi və dilçi, yazıçı və şair, jurnalist və siyasətçi və ya ziyalı, işıqlı, aydın adlandırılan zümrənin araqarışdırıcı yazıları və çıxışları ilə qızıqdırılır, aydınlığa kölgə düşür, get-gedə qaranlıq çökür, kor inanclar bərkiyir. Yeni dövrdə Erməni-Azərbaycan münaqişəsini qızıqdırən ermənilər arasında Zori Balayan xüsusilə seçilir. O, 1981-ci ildə Yerevanda və 1984-cü ildə Moskvada nəşr olunan *Ocaq* ("Очак") kitabında *Türkiyə və Azərbaycan türkləri Rusiya və Ermənistanın düşmənidirlər* fikrini, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın tarixən

erməni torpağı olduğunu əsaslandırmağa çalışır. Araz çayı sahilində "biz erməni çayı ilə ermənəcə söhbət etdik" deyir. Z. Balayan "şovinst intellektual döyüşçü" adlandırılan Thomas de Waal'ın fikrincə, ziyanlı "Ocaq" kitabının yayılmasına əsla icazə verilməməli idi" (Thomas de Waal. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York University Press, 2003, p. 142-143). Z. Balayan *Azərbaycan tarixi erməni torpağıdır* deməklə bu torpağı azad etmək, fəth etmək lazımdır fikrini vurğuladı. Sonralar ruslara müraciətlə söylədiyi "Ermənistan da, Qarabağ da Rusiya torpağıdır" fikri Ermənistanda da, Dağlıq Qarabağda da etirazla qarşılandı. Balayan'ın Azərbaycana qarşı patoloji nifrətini göstərən çox sözləri var, onlardan biri: "Biz Gürcüstan, Rusiya, Ermənistan terminlərini anlaya bilirik, amma Azərbaycan'ı – yox. Bu termindən istifadə etməklə belə ölkənin varlığını təsdiq edirik" (Thomas de Waal. The Caucasus. An Introduction. Oxford University Press, 2010, p. 107).

Sovet dövründə, hər yerdə olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində (DQMV) də insanlar, erməni və azərbaycan türkləri mehriban qonşuluq şəraitində yaşayırdılar. Qarabağlı azərbaycanlılardan belə eşitmişəm: "Ermənilərlə, sadəcə insanlarla dostcasına yaşamışıq. Azərbaycanlılar daha internasional görünmək istəyirdilər. Şuşada ikinci katib ermənilərdən təyin olunurdu. Digər yerlərdə isə adətən birinci katib də, ikinci də erməni olurdu. Azərbaycanlı şöbə müdiri və ya daha kiçik vəzifəyə təyin olunurdu; üstəlik, arvadı və ya anası erməni olanlara açıq üstünlük verilirdi".

Qeyd. Sovet dövründə rayon partiya (kommunist partiyası) komitəsi katibinə qısaca "raykom" deyilirdi.

1985-ci ildə hakimiyyətə gələn Mixail Qorbaçev sosializmin təkmilləşdirilməsi, demokratiyanın gücləndirilməsi, cəmiyyətin yenilənməsi istiqamətində islahat proqramı irəli sürməyə başladı. Get-gedə *perestroyka* (yenidənqurma) və *glasnost* (aşkarlıq, açıqlıq) siyasəti meydana çıxdı. Qərb dünyası ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq ideyası möhkəmləndi. Lakin, iqtisadiyyatda ciddi islahat aparılmadı. Çində isə mərkəzi nəzarəti (kommunist partiyasını) saxlamaqla sərbəst iqtisadiyyat proqramı uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Qorbaçev və onun ətrafındakılar iqtisadiyyatla açıqlığı, demokratiyanı bir-birinə qovuşdurun yol tapa bilmədilər. Açıqlıq və iqtisadi zəifləmə qarışıqlığa, xaosa gətirib çıxartdı. 1990-cı ildə Berlin divarları uçuruldu, iki Almaniya birləşdi, Klassik Sosializm tənəzzül etdi. Çin möhkəmləndi, SSRİ dağılmağa gedən yola qədəm qoydu...

* * *

1985-ci ildə Daşnaksutyun partiyasının 23-cü Dünya Konqresində qəbul olunan "Siyasi Platform" ("Political Platform of the Armenian Revolutionary Federation Ratified by the 23rd World Congress") Ermənistan ərazisinin Ermənistan Respublikası, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ və Axalkalak'dan ibarət olduğunu, əsas düşmənin isə Türkiyə olduğunu bəyan etdi. Digər bəyanatı qərribə ifadəsi və ya vay-vay nidası ilə müşayiət etmək olar: Türk imperiyasının mövcudluğu Ermənistanın maraqlarına ziddir... (Francis P. Hyland. p. 63-64). Böyük Ermənistan xəyalı milli məfkurəyə döndü, ərazi iddiaları erməni siyasətinin baş hədəfinə çevrildi. Bu Siyasi Platform, faktik olaraq, "Böyük Ermənistan" uğrunda yeni savaş elanı idi. Dağlıq Qarabağ tezliklə bu savaşın birinci və əsas hədəfinə çevrildi.

1987-ci ilin payızında DQMV statusu haqqında Moskvaya müraciətlər başlandı - məktublar, imzalar və görüşlər şəklində. Sosial-iqtisadi səbəblər göstərildi. Bəzən Naxçıvanı da istədilər, amma fokusu Dağlıq Qarabağ üzərində cəmləşdirdilər. Qorbaçev'in iqtisadi məsələlər üzrə müşaviri Abel Aqanbekyan Paris *L'Humanite* qəzetinə müsahibəsində (1987, noyabr) Dağlıq Qarabağın iqtisadi baxımdan Ermənistana verilməsinin məqbul olduğunu dedi. 1987-ci il oktyabr ayı Yerevanda *Miatsum Iunification/soocoedunexue*, *Dağlıq Qarabağ Ermənistana verilsin, Qarabağ (Artsax) ana vətəni qovuşsun* şüarları altında nümayişlər başlandı. Əlbəttə, əsas səbəb ərazi davası idi; separatist liderlərdən biri, sonralar Ermənistan Respublikası Prezidenti olmuş Robert Koçaryan da münafişənin təməlinə iqtisadi deyil, ərazi məsələsinin durduğunu demişdi.

Dözülməz mühitə dözməyən Ermənistan azərbaycanlıları vətəni tərk edib, Azərbaycana gəlməyə başladılar. 1987-1989-cu illərdə çətin, təhlükəli şəraitdə Ermənistandan qaçan azərbaycanlılardan 215 ya 216 adamı ermənilər qətl etmişdilər (Ermənistan bu sayın 25 olduğunu demişdi). Azərbaycanı çox böyük etiraz dalğası, nümayişlər bürüdü. Qarabağ ermənilərini vətəndaşı olduqları Azərbaycana xəyanətdə, satqınlıqda, Ermənistanı isə təcavüzkarlıqda günahlandırdılar. Azərbaycan hökuməti başını itirmişdi, xalqlar dostluğundan danışıq, ermənilərin ağıllanmasını, azərbaycanlıların sakitləşməsini istəyirdi. 1988-ci il fevralın 22-də iki azərbaycanlı, ağıdamlı gənc Əskəran yaxınlığında qətlə yetirildi. Qan töküldü. Hissələr coşdu. Ermənistandan ilk gələn hirsli qaçqınların yerləşdiyi Sumqayıt şəhərində kriminal ünsürlərin (içində bir erməni olmaqla) də əl qoyduğu 27-28 fevral günlərində qırğın baş verdi, 26 erməni və 6 azərbaycanlı öldürüldü. Hadisələrin təbii məcrasından çıxması, insanlarda qisas hissəsinin güclənməsi iki ölkə arasında əhali mübadiləsinin aparılmasına səbəb oldu. Məsələlərə millətçi baxışı gücləndi. Erməni millətçiliyi Azərbaycan millətçiliyindən qat-qat güclü və fəal idi. Böyük Ermənistan mifi və erməni soyqurumu erməni millətçiliyini qidalandırmış, dünyaya yaymışdı. Əslində, Azərbaycan milli hərəkatı daha çox ermənilərə cavab olaraq meydana çıxdı.

20 fevral 1988-ci il DQMV xalq deputatları sovetinin erməni deputatları Azərbaycan, Ermənistan və SSRİ Ali Sovetinə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi xahişi ilə müraciət etdi. Azərbaycan etirazını bildirdi. SSRİ Ali Soveti də bu xahişi rədd etdi (23 mart, 1988). Xahiş və tələblər çoxaldıqca vəziyyət daha kəskin şəkil alır, ağırlaşır. Ermənistan və DQMV erməni hissəsi daha da radikallaşmağa, *Azərbaycanın tərkibindən çıxdım, özümə birləşdirdim* kimi birtərəfli qərarlar meydana çıxdı. SSRİ Ali Soveti sərhədlərin dəyişdirilməsini mümkün hesab etmədi (18 iyul, 1988).

Qeyd. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsinə görə "İttifaq respublikasının ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz".

M. Qorbaçev məsələyə münasibətini bildirdi. Dağlıq Qarabağın istədiyini etsək, bəs Gürcüstandakı azərbaycanlıları, Gürcüstandakı erməniləri, Azərbaycandakı erməniləri, Özbəkistandakı tacikləri, Tacikistandakı özbəkləri necə edək? Əhalinin bir qismi üçün konstitusiyayı dəyişdirmək, onlar üçün xüsusi dövlət statusu inşa edib bənzər vəziyyətdə olan xalqları düşünməmək mümkündürmü?! Əsrin əvvəllərində Yerevanda nə qədər azərbaycanlı yaşayırdı? 43%! İndi nə edək?

Dağlıq Qarabağda ermənilərin artım sürəti azərbaycan türklərinə nisbətə zəifləyirdi. Separatçılar bunu böyük təhlükə sayırdılar. 1979-cu il siyahıya alma nəticələrinə görə Dağlıq Qarabağda 123 min erməni, 37 min türk yaşayırdı; 40-50 il əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişmə azərbaycanlıların xeyrinə olmuşdu. Lakin, azərbaycanlıların təbii artımı ermənilərdən (və gürcülərdən) daha sürətli olmaqla yanaşı, ermənilərin azərbaycanlılardan qat-qat daha tez və rahat yer dəyişdirməsi, iqtisadi baxımdan daha əlverişli olan yerlərə getməsi də qeyd olunmalıdır.

Qorbaçev'i azərbaycanlılar da, ermənilər də sevmədi, əksinə qınadılar, qətiyyətli olmadığı, separatçıları susdura bilmədiyi üçün, Azərbaycan üzərinə ordu göndərərək qırğın törətdiyi üçün və uyğun olaraq, Dağlıq Qarabağı Ermənistana vermədiyi üçün. Moskva gücsüzlüyünü göstərdi; *baxaq görək nə olur, çox qarışmayın, təbliğat aparın* kimi məsləhətlər verdi... Dağlıq Qarabağ problemində qətiyyətsiz davranmanın SSRİ-nin dağılmasında katalizator rolu oynadığı deyilir...

1990-cı il 13-14 yanvar günləri Bakıda erməni talanı və qırğını baş verdi. Hökumət başını itirmişdi. 20 yanvar Sovet Ordusu Bakıya daxil oldu; səbəb olaraq əhalinin təhlükəsizliyi göstərilə də, əsas səbəb Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin güclənməsi, sovet quruluşu üçün təhlükəyə çevrilməsi idi. 131 günahsız insanın öldüyü, çox insanın yaralandığı bu *Qara yanvar* günü milli faciə günü və eyni

zamanda milli oyanış amili oldu. Kommunist partiya biletlərinin kütləvi surətdə yandırılması və partiyarı kütləvi tərək etmə hadisəsi baş verdi (bir qədər sonra *peşman olmuşam, biletimi qaytarın* deyənlər də oldu).

1991-ci ildə müttəfiq respublikalar müstəqillik barədə deklarasiya və konstitusiya aktları qəbul etdilər, dekabr SSRİ-nin son ayı oldu. 1991-ci il sentyabr - 1992 -ci il yanvar ayları dövründə Dağlıq Qarabağ vilayəti və Azərbaycanın Şaumyan (Goranboy) rayonu erməni icması Dağlıq Qarabağ (Artsax) Respublikası adı ilə müstəqil dövlət elan etdilər. Erməni separatçılar Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək deyil, müstəqil dövlət elan etmək siyasətinə keçib xalqların öz müqəddəratını təyin etmək haqqını vurğulamağa başladılar.

Azərbaycan (və separatizmlə üzleşən hər hansı dövlət - misallar kifayət qədərdir) bununla heç cür razılaşa bilməzdi. Dövlət sərhəddi, ərazi bütövlüyü siyasət və hüququn təməl anlayışlarıdır. Dünya, birinci növbədə, bu prinsip üzərində qurulub. Etnik kimlik, vətəndaşlıq, etnik və dini azlıqların hüququ mühüm daxili məsələlərdir. Mədəniyyətini, din və dilini qorumaq və inkişaf etdirmək hansı mənədəsa muxtariyyət deməkdir (Dövlət içində). *Tarixi yaddaşda olan ərazilər bizim olmalıdır* iddiası dövlətçilik və hüquqi baxımdan əsassızdır.

* * *

Münaqişə silahlı toqquşmalara və böyüyərək savaşa döndü. Ermənilər Qərbdə təbliğat işini gücləndirmiş, hərbi baxımdan daha hazırlıqlı ordu qurmuş, Monte Melkonyan kimi döyüş və terror təcrübəsi olan insanları cəlb etmişdilər. Onlar, sanki, daha çox sovet silahı əldə edə bilmişdilər. Azərbaycan tərəfdə də döyüş bacarığı olan insanlar və dəstələr vardı, amma, sözün əsl mənasında nizamlı ordu yoxdu, ordu deyilən şey ayrı-ayrı, bir-birilə əlaqəsi zəif olan və ya heç olmayan döyüşçü dəstələrdən ibarət idi. Yuxarı səviyyədə sənətsizlik, hakimiyyət böhranı və hakimiyyət uğrunda mübarizə də Qarabağ cəbhəsini zəiflədirdi. Uğurlu döyüş aparən komandirlə hökumət məmuru arasındakı ziddiyyətə görə komandir öz dəstəsini döyüş meydanından çıxarıb Bakıya, hakimiyyəti devirməyə yönəlibilirdi.

1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini əhatə edən erməni qüvvələri dinc əhalinin çıxması üçün koridor verdiyini desə də, buna əməl etmədi, əhalini atəşə tutdu. Qarabağ savaşının ən dəhşətli qırğını baş verdi: 613 nəfər öldürüldü, o cümlədən, 63 uşaq, 106 qadın, 70 yaşlı adam. Çoxsaylı yaralanan və itkin düşənlər oldu. Ermənistan Prezidenti Serj Sarqsyyan utanıb-çəkinmədən Xocalı qırğınınun bilə-bilə, düşünülümüş şəkildə törədildiyini etiraf etmişdi: "Xocalıya qədər Azərbaycan tərəfi ələ bilirdi ki, bizimlə zarafət etmək olar. Onlar ələ düşünürdülər ki, ermənilər mülki əhaliyə qarşı əl qaldıracaq insanlar deyillər. Biz bu stereotipə son qoyduq. Baş verən hadisə də bu idi". (Thomas de Waal. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. NYU Press, 2003, p. 172-173).

1918-ci il Bakıda 31 mart qırğını, Qara yanvar (20 yanvar 1990) və Xocalı qətləmini (26 fevral 1992) Azərbaycanın üç milli faciə günü oldu. Azərbaycanın vəziyyəti dünyada çox əks-əsəda doğurmadı. Əksinə, ABŞ Azərbaycanı cəzalandırmaq qərarına gəldi. ABŞ Konqresi müstəqillik əldə etmiş keçmiş sovet respublikalarına maliyyə və texniki yardım göstərməyi nəzərdə tutan Azadlığı Dəstək Aktı qəbul etmişdi. Erməni lobbisinin səyi nəticəsində bu qanuna Azərbaycanın Ermənistanla düşmən münasibət bəslədiyi və onu blokada etdiyi səbəb göstərilməklə Azərbaycana ABŞ köməyini qadağan edən 907-ci bölmə əlavə edildi.

Şuşa ciddi müdafiə olunmadı və erməni ordusu Şuşaya daxil oldu (8 may 1992). Həmin ay Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasındakı Laçın rayonu işğal olundu, Ermənistan-Dağlıq Qarabağ dəhlizi əmələ gəldi. 1992-ci ilin yayında uğurlu hücum əməliyyatı aparən Azərbaycan payızda ağır məğlubiyyətə düşərək oldu. Erməni qüvvələri bəzi yerləri döyüşərək, digər yerləri müqavimətə rast gəlmədən ələ keçirdilər. BMT Təhlükəsizlik şurası 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan rayonlarından çıxmasına, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasına çağırən

dörd qətnamə /resolutions qəbul etdi. Türkiyə istisna olmaqla Ermənistanı heç kim açıq qınamadı; heç bir sanksiya tətbiq olunmadı. 1993-cü ilin sonu və 1994-cü ilin ilk ayları ağır döyüş getdi, hər iki tərəf çox canlı qüvvə itirdi. Azərbaycanın geri torpaq alma gücü yox idi. Son nəticədə Azərbaycan ağır məğlubiyyətə uğradı, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayon erməni ordusu tərəfindən işğal edildi. Danışqlar başlandı və Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəs razılaşması əldə edildi (9-10 may, 1994).

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün yaradılmış Minsk qrupu 1997-ci ildə son tam şəklini aldı - Rusiya, ABŞ və Fransanın həmsədrliyi ilə fəaliyyətini genişləndirməyə çalışdı.

1-ci Qarabağ Savaşı sonrası ermənilər və azərbaycanlılar

1-ci Qarabağ Savaşı nəticəsində Dağlıq Qarabağ və Ermənistan sanki birləşdilər, Azərbaycan və Naxçıvan arasında quru yol bağlandı. Hər iki ölkə problemlərlə üzləşdi. Dağlıq Qarabağ Ermənistana sevinc də gətirdi, bəla da. Ermənistan dövlətinin inkişafı Dağlıq Qarabağ ermənilərinə status verilməsi məsələsinin kölgəsində qaldı. Qarabağ və onun ətrafındakı Azərbaycan bölgələrinin işğalı Ermənistanın inkişafına töhfə vermədi, əksinə, mane oldu. Dağlıq Qarabağ Ermənistandan, Ermənistan Dağlıq Qarabağdan asılı qaldı... Türkiyə Ermənistanla sərhədi bağladı. Azərbaycanın neft və qaz zənginliklərinin qərbə daşınmasında Ermənistan tranzit ölkəsi olmaq imkanını itirdi; bu imkandan Gürcüstan bəhrələndi.

Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan yaratmaq, yəni, tarixdə ermənilərin yaşamış olduqları bütün torpaqları erməni idarəçiliyi altında birləşdirmə ideyası get-gedə erməni ideoloqlarının və təbliğata uymuş erməni xalqının böyük hissəsinin idealına çevrildi. Dağlıq Qarabağın artıqlamasıyla - Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan çox-çox böyük olan və ermənilərin yaşamadığı 7 rayon ilə birlikdə alınması Böyük Ermənistan ideyasının həyata keçə biləcəyi illüziyası yaratdı. "İştah dışı altındadır", erməni siyasətçiləri işğal edilmiş bu torpaqlara azad edilmiş torpaqlar və ya təhlükəsizlik zolağı adı verib özünü küləşdirmək prosesinə başladılar. Şəhər və kəndlərin adı dəyişdirildi, erməniləşdirildi. Dağlıq Qarabağı da içinə alan bu böyük məkanı elə həmin adla - Dağlıq Qarabağ Respublikası adı ilə dünyaya sırımağa çalışdılar. Erməni ictimaiyyətində belə təsəvvür yarandı ki, Böyük Ermənistan qurulması yolunda böyük uğurlu addım atıldı - Ermənistan Respublikası ilə yanaşı dayanan, heç bir dövlət tərəfindən tanınmasa da, varlığını sürdüren genişlənmiş Dağlıq Qarabağ Respublikası.

Qeyd. Azərbaycanda "Oyuncaq Dağlıq Qarabağ respublikası" ifadəsi işlənilirdi. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünə qarşı Azərbaycanda yeni termin yarandı: Ermənistan Respublikasına Qərbi Azərbaycan deməyə başladılar...

1-ci Qarabağ savaşında qalib gəlməklə ermənilər bir tərəfdən, sanki, tarix boyu onları izləyən uğursuzluq hissindən xilas oldular, digər yandan isə işğalçı sifəti qazandılar. Böyük Ermənistan yolunda növbəti addım olaraq Gürcüstanın Cavaxeti (ermənicə Cavax) vilayətini Gürcüstandan qoparmaq nəzərdə tutulurdu. Sonrakı addımda Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasını və nəhayət, tarixi Ermənistan torpağı saydıqları Qərbi Ermənistanı, yəni, Türkiyə Cümhuriyyətinin şərq vilayətlərini ələ keçirmək planı gizli deyildi (Van, Bitlis, Diyarbakir, Harput, Sivas, Erzurum, Trabzon, Qars, Ardahan); Türkiyə vilayətlərində ermənilərin sayca çox az olması və ya yox dərəcəsində olması bu iddialara mane olmurdu. Beləliklə, "Erməni davası" - "Hay Tad" Ermənistan Respublikasının dörd qonşusundan üçünə torpaq iddiası irəli sürürdü. Əslində, uzun planda Türkiyədəki Kilikiya və İran Azərbaycanının bir hissəsinin də Böyük Ermənistana daxil edilməsi nəzərdə tutulur.

Erməni dili, ədəbiyyatı və ermənişünaslıq üzrə 5-ci Panerməni olimpiada iştirakçıları ilə görüşdə (23 iyul 2011) Ermənistan Prezidenti S. Sarqsyana ünvanlanan suallar arasında *Galacək Ermənistanın sərhədləri necə olacaq, Ararat və Qərbi Ermənistan qaytarılacaqmı* sualı da vardı. Sarqsyanın cavabı: “Bu tamamilə sizin nəsilədən asılıdır. Düşünürəm ki, mənim nəslim üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirdi; 90-cı illərin əvvəlində vətənimiz Artsax’ı düşmənlərdən qorumaq lazım gələndə biz bunu edə bildik” (<https://regnum.ru/news/polit/1433956.html>)

Tarixin çox uzaqda qalan bir anını (2-ci Tıqran dövrünü) milli ideyanın təməlinə yerləşdirmək, yəqin ki, heç bir zaman mövcud olmayacaq “Böyük Ermənistan” xəyalı ilə yaşamaq, yaşatmaq və savaşımaq erməni xalqının başına bəlalar gətirmədimi?! Bəs deyilmi?!

* * *

1-ci Qarabağ savaşını utançverici, həqarətli şəkildə uduzan Azərbaycan öz neft-qaz silahını işə salmaqla iqtisadiyyatı gücləndirmək fəaliyyətinə başladı. Bu iş üzrə ilk cəhd Xalq Cəbhəsinin, prezident Əbülfəz Elçibəyin hakimiyyəti dövründə edilsə də, Neft-qaz strategiyasını inkişaf etdirən və həyata keçirən Azərbaycan Prezidenti, Sovet idarəetmə və diplomatiya məktəbinin məşhur təmsilçisi Heydər Əliyev oldu. O, birinci növbədə qonşularla, xüsusilə Rusiya və İranla münasibətlərdəki qarşılıqlı şübhə və inamsızlığı aradan qaldırmağa, Türkiyə və Gürcüstanla işbirliyini gücləndirməyə çalışdı. Tam məxfi şəkildə aparılan neft-qaz danışıqlarının aparılmasında Prezidentin oğlu, beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssis İlham Əliyevin mühüm rol oynadığı şaksizdir. Neft üzrə “Əsrin müqaviləsi”nin uzun hazırlıq mərhələsi aparılmadan, gözlənilmədən tez imzalanması Rusiyayı təəccübləndirdi və müəyyən dərəcədə narahat etdi. Lakin, Azərbaycan neftinin hasilatı və nəqli işində ABŞ və digər güclərin marağı Rusiyanın narazılığını neytrallaşdırdı. Azərbaycan ABŞ və Avropanın strateji marağ dairəsinə çevrildi. Üstəlik, həmin dövrdə Rusiya özü bir sıra siyasi, etnik və iqtisadi çətinliklərlə üz-üzə qalmışdı. Və hər halda, Rusiya şirkəti “Lukoil” da *Əsrin müqaviləsi*ndə yer almışdı. Əsrin müqaviləsi sonrakı çoxsaylı neft, qaz və ixrac boru sazişlərinə yol açdı. İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan hasil olunan neft və qazın ixrac boru kəmərləri vasitəsilə Qərbə, Türkiyəyə axıtılması üzrə böyük layihələr həyata keçirdi, böyük nəqliyyat layihələrinə yaşıl işıq yandırdı.

1998-2004-cü illərdə Ümumdaxili məhsulun (ÜDM) orta artım sürəti təqribən 10% olan Azərbaycan sonrakı illərdə fantastik irəliləmə göstərdi – 2005-ci ildə 26.4%, 2006-cı ildə 34.5%, 2007-ci ildə 25%. Azərbaycan humanitar kömək olunan ölkələr cərgəsindən çıxıb, humanitar kömək edən ölkələr sırasında yer tutdu, onun təbii fəlakətlər, mədəni layihələr, Covid-19 üzrə yardım siyasəti Qərbdə və Şərqdə böyük və kiçik dövlətləri əhatə etdi. İqtisadi güc qazanan Azərbaycan hərbi qüdrətini artırmağı unutmadı...

Ter-Petrosyan`ın *Hərb ya Sülh* düşüncələri

Ermənistanın ilk Prezidenti Levon Ter-Petrosyan Qarabağ probleminin həlli və Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətlərinin qurulması üzərində düşünürdü. Sonrakı Ermənistan prezidentləri isə əsasən status-kvo`nu saxlamaq istəyirdilər. Erməni diasporası gerçək vəziyyəti təhlil etmir, maksimalist baxışları ilə güzəştli həll tapılmasına mane olurdu. Həm Ermənistanda, həm diasporada əksəriyyət (mütləq əksəriyyət?!) status-kvo`nun əbədi davam edəcəyi ümidində idi, hətta buna əminlik vardı demək mümkündür. Ter-Petrosyandan sonrakı iki prezident danışıq gedir görüntüsü yaratmışdılar, Paşinyan isə bunu da yox etdi.

Qarabağ məsələsinin qızışdırılmasında erməni millətçi “Qarabağ Ermənistanına birləşdirilsin” şüarının həyata keçməsi uğrunda hərəkətin lideri Ter-Petrosyan həlledici rol oynadı. 1991-ci ilin payızında Ermənistan Respublikasının prezidenti seçilən Ter-Petrosyan 1994-cü ildə ataşkəs

müqaviləsi imzalanan 1-ci Qarabağ savaşında tam qələbə sevincini yaşaya bildi. O, ermənilərin nəzərində qəhrəman, azərbaycanlıların nəzərində isə böyük qanlar tökən, erməni və Azərbaycan xalqlarını bir-birinə düşmən edən erməni ideoloqu idi. Digər tərəfdən Ter-Petrosyan ağıllı, alim adamdır (filoloji elmlər doktorudur). Onun patriotik arzularla bu qanlı, ağılsız və ümitsiz işə girişməsi insani baxımdan anlaşılır, acı təəssüf hissi və qəzəb doğurur. Lakin, professor Ter-Petrosyan gələcəyə baxan prezident olduğunu hiss etdirdi. O, terrorçu Daşnaksutyun partiyasını dövlət üçün təhlükəli sayaraq ləğv etdirdi. 1996-cı ildə yenidən prezident seçilən Ter-Petrosyan, nəhayət, Azərbaycanla bu münaqişənin belə getməyəcəyini anladı; bəlkə də bu fikrə daha əvvəl, addım-addım gəlmişdi.

26 sentyabr 1997-ci ildə mətbuat konfransında və sonra yazdığı "Savaş ya sülh? Düşünmə zamanı gəldi" (Война или мир? Время призадуматься. «Республика Армения», ноябрь 5, № 209, 1997. «Независимая газета», ноябрь 5) adlı məqalədə Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli üçün qarşılıqlı güzəştlərin zəruri olduğu barədə fikirlərini bəyan etmişdi. Onun fikirlərinin xülasəsini verirəm. Beynəlxalq ictimaiyyət, Rusiya da daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanımaq istəmir. Biz tək Azərbaycanla deyil, bütün dünya ilə yola getmirik, biz bütün dünyanın üzünə tüpürəndə, o bizə nə ilə cavab verəcək? Bu status-kvo`nu uzun müddət və ya əbədi olaraq saxlamaq mümkündürmü? Yox. Burada Ter-Petrosyan iki səbəb göstərir: buna dünya ictimaiyyəti izin verməz və Ermənistanın iqtisadi potensialı da buna imkan vermir. Lakin, o, daha bir mühüm səbəbi unudur: Azərbaycan status-kvo`nun uzun müddət saxlanmasına izin verməyəcək; Azərbaycan dünya neft şirkətlər qrupu ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsində zəngin neft yataqlarının birgə işlənməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi barədə razılaşma imzaladı (20 sentyabr 1994), Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edəcək və Azərbaycan güclənəcək, hərbi sahəni kökündən gücləndirmək imkanı əldə edəcəkdi.

Ter-Petrosyan vəziyyəti təhlil edib doğru nəticə çıxarır. Ermənistanın güzəşt fikrindən imtina etməsi və mümkün olanı deyil, maksimumu əldə etməyə can atması Qarabağın tam süqutuna və Ermənistanın vəziyyətinin pisləşməsinə aparən ən qısa yoldur. Güzəştə alternativ savaşdır. Güzəşt ancaq daha pis olandan can qurtarmaq vasitəsidir. Təəssüf ki, biz müharibəni deyil, döyüşü udmuşuq. Savaş, müharibə yalnız rəqib kapitulyasiya edəndə udulur. Savaş və döyüşün eyniləşdirilməsi çoxlarını dəfələrlə bəlaya sahib. Yanlış fikirlərə uymaq olmaz; ən təhlükəli olan *indiyədək hər şeyi bacarmışıq, deməli qarşıda da uğur qazanacağıq, qələbə bizimlədir* deyər düşünməkdir. Ermənistan zəifləyəcək.

Petrosyan`a görə, ümumiyyətlə, cəmiyyətdə miflər dolaşmaqdadır. Məsələn, Ermənistan Türkiyəyə qarşı sərt mövqe tutsa yaxşıdır; genosidi tanımağı tələb etsin, Qars müqaviləsi ləğv edilsin, erməni torpaqları qaytarılsın və ya Amerikada Diaspora güclüdür, hər zaman bizə kömək edəcək... Və nəhayət, Ermənistan Respublikasının ilk Prezidenti peyğəmbərcəsinə öngörmə, proqnoz edir: "Bu gün nəyi rədd ediriksə, gələcəkdə onu xahiş etməli olacağıq, amma ala bilməyəcəyik, tariximizdə dəfələrcə olduğu kimi". O vaxtdan 23 il keçdi və Ter-Petrosyanın öngörüsü, proqnozu tam təsdiqini tapdı.

Doğrudur, Ter-Petrosyan məqaləsində Dağlıq Qarabağın statusu haqqında fikrini açıq şəkildə bildirməmişdi. Amma məqalənin ruhundan və onun ifadələrindən görünür ki, o, mərhələli həlli və Dağlıq Qarabağın yüksək muxtariyyət statusu ilə Azərbaycanda qalmasını doğru sayırdı. O, torpaq qaytarıb müstəqillik statusu almaq kimi paket həllin mümkün olmadığını anlayırdı.

Ter-Petrosyan`dan ikiəlli yapışmaq əvəzinə erməni siyasi elitesi, xüsusilə Qarabağ klanını təmsil edən sonrakı iki Ermənistan prezidenti, faktik olaraq iki Azərbaycan vətəndaşı – Robert Koçaryan və Serj Sarqsyanyan, həmçinin onlarla həmrəy olan siyasi-hərbi dəstə Ter-Petrosyanı istefa verməyə məcbur etdilər (3 fevral 1998). Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilməsi imkanı, bu ilk imkan

əldən buraxıldı.

* * *

Ter-Petrosyan öz məqaləsində Ermənistandakı vəziyyəti və xarici siyasəti içindən və dərinədən bilən altı şəxsin adını çəkir; onlardan biri Jirayr Liparityan`dır. Libaridian Amerikada oxumuş, tarixçi və siyasət üzrə professordur. 1991-1997-ci illərdə Ermənistanda yaşamış, Prezident Ter-Petrosyanın müşaviri olmuş, onun məsləkdaşdır. Libaridian`ın *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence* (Blue Crane Books, 1999) adlı kitabını Ter-Petrosyanın məqaləsində toxunulan məsələlərin daha ətraflı müzakirəsi saymaq mümkündür (və ya Ter-Petrosyanın məqaləsi Libarityanla məsləhətləşmələr, müzakirələr nəticəsində meydana çıxmışdır – bu ehtimal da var...). Bu kitab türkcəyə də tərcümə edilmişdir (Gerard J. Libaridian. Ermenilərin Devletleşme Sınavı. Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü. İletişim, İstanbul, 2001); müəllif kitabın bir nüsxəsini xoş ithafla bu sətirlərin müəllifinə bağışlamışdı. Liparityan`ın bu qiymətli əsərindən Ter-Petrosyanın fikirləri ilə həmahəng olan bir neçə alıntı edirəm.

1991-ci ildən sonra daşnak partiyası “diasporadakı atmosferi zəhərlədi və bir çoxlarının kafasını qarışdırdı... Beləcə, ideoloji kor bir inanc halına gəldi, nifrətə ehtiyac duyan bir inanc” (s. 192). “Ermənilərin bütün enerjilərini Türkiyəni və ya Azərbaycanı beynəlxalq platformda suxıntıya salmaq cəhdləri bir zaman itkisidir” (s.214). “Dörd qonşu ölkədən ikisiylə sonsuzadək düşmən qalaraq yaşamaq ehtimalı, belə bir durum hansı ideologiyaya fayda verirsə versin, bir seçəmək deyildir və olmamalıdır”. “Bir zamanlar güvənlik qarantisi olan işğal edilmiş torpaqlar güvənliyə ən ciddi təhdid halına gəlməkdədir” (s. 219-220).

Libarityan`a görə “Erməni xalqının son minillik tarixində bir ümumiləşdirmə edilməyəcək qədər az sayda zəfər vardır; zəfərlər döyüşlərdə deyil, müharibələrdə qazanılmışdır; müharibə ilə döyüşü bir-birinə qarışdırmanın hər zaman çox ağır nəticəsi olmuşdur; hər hansı bir zəfərin ardından, müzakirələr sırasında... həddindən çox, sindirəbiləcəyindən çox şey istədiyi üçün itirmiş, uduzmuşdur” (s. 209).

Key West, Harvard və... mən

2001-ci il aprelin 3-7-də Florida ştatının Key West (Ki Vest) şəhərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli üçün Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan arasında ATƏT-in (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) Minsk qrupunun həmsədləri Rusiya, ABŞ və Fransanın vasitəçiliyi ilə növbəti danışıq baş tutdu. Yeni Müstəqil Dövlətlərdə meydana çıxan münaqişələr üzrə ABŞ tərəfdən əlahiddə/səlahiyyətli vasitəçi olaraq təcrübəli diplomat, Səfir Carey Cavanaugh (Keri Kavanau) təyin olunmuşdu.

Key West danışıqlarından sonra Harvard Universitetinin John F. Kennedy Hökumət məktəbi (Harvard University`s John F. Kennedy School of Government) nəzdində fəaliyyət göstərən Kaspi Araşdırmalar Proqramı (Caspian Studies Program) “Dağlıq Qarabağ Danışıqları: Buradan hara gedirik?” /“Negotiations on Nagorno-Karabagh: Where do we go from here?” mövzusunda panel müzakirə təşkil etmək fikrinə düşdü. Təşkilatçılar panelin dörd nəfərdən ibarət olmasını qərara aldılar: Key West danışıqlarında baş vasitəçi sayılan Səfir Carey Cavanaugh, bir Azərbaycan və bir erməni ziyalısı, belə ki, onlar hökumət və ya müxalifət partiyası ilə bağlı olmayan, müstəqil şəxslər olsun və nəhayət, panelin moderatoru Kaspi Araşdırmalar Proqramının tədqiqat direktoru Dr. Brenda Shaffer. Dr. Shaffer`lə tanışlığımız onun araşdırma mövzusu ilə bağlı idi. O, Tel Aviv Universitetində PhD proqramı üzərində çalışarkən Azərbaycan, Qafqaz və İranda ədəbiyyat, mədəniyyət və milli kimlik məsələləri üzrə mənimlə məsləhətləşirdi. Bu tədqiqatını o, kitab şəklində nəşr etdirdi.

Carey Cavanaugh və Brenda Shaffer mənə zəng edib panel müzakirəsi keçiriləcəyini və mənə Azərbaycan təmsilçisi olaraq dəvət etdiklərini dedilər. Üstəlik, onlar ermənilərin təmsilçiləri olaraq Chicago universiteti Siyasi elmlər departamentinin professoru Ronald Suny'ni dəvət etdiklərini bildirdilər. Əlavə olaraq, Azərbaycanın təmsilçisi olaraq keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə təhsil problemləri haqqında bir mühazirə oxumağım xahiş edildi.

* * *

Massachusetts ştatına, Boston şəhərinə, sonra Harvard və MIT kimi məşhur universitetlərin yerləşdiyi Cambridge şəhərinə çatan kimi *Key West danışıqlarında nə olub, nə qərara gəlinib, razılaşma varsa, o nədən ibarətdir* kimi suallara cavab tapmaq üçün və ya ən azı bu məsələləri daha yaxşı anlamaq üçün kimlərlə söhbət edə biləcəyimi soraqladım. Mənə Professor Gerard J. Libaridian'ın (Jirayr Liparityan) burada yaşadığını və hətta mənim gəlişimdən xəbərdar olduğunu dedilər. Dağlıq Qarabağ konfliktini barədə Amerikada Libaridian'dan daha məlumatlı adam tapmaq, yəqin ki, mümkün deyildi. Libaridian mənə qonaq çağırdı, tanış olan kimi *Pəşə sözümdən xoşum gəlir və sənə Hamlet Pəşə deyə müraciət etmək istəyirəm* dedi. Beyrutda anadan olmuş, ali təhsilini və akademik həyatını ABŞ-da keçirən Libaridian 1991-1997-ci illərdə Ermənistan Prezidenti Ter-Petrosyan'ın müşaviri, baş müşaviri və qısa müddətdə xarici işlər nazirinin müavini olmuş, sonra ABŞ-a qayıtmış, Michigan universitetində tarix və siyasət professoru kimi çalışmağa davam etmişdir. Libaridian'la hər ikimizi maraqlandıran məsələlər ətrafında söhbət etdik. *Key West danışıqları* qapalı olduğuna görə çox az sayda şəxs istisna olmaqla heç kim əlini ürəyinin üstünə qoyub deyə bilməzdi ki, danışıq və razılaşma varsa, o nədən ibarətdir. Amma, necə olsa da, məlumatlar sızır, üstəlik, hər danışıq əvvəlki üzərində qurulur, buna görə də danışıqların axarı haqqında fikir yürütmək olur.

Libaridian təbessümlə *Qarabağı ermənilərə verirsiniz* dedi. Ərazi dəyişdirmək, yəni, Dağlıq Qarabağı və Laçın rayonu və ya onun dəhliz rolunu oynayacaq hissəsini Ermənistanla vermək, əvəzində Ermənistanın Mehri rayonunu Azərbaycana vermək Ermənistanı qəti qane etmir. Müzakirə Dağlıq Qarabağın Laçın dəhlizi ilə birlikdə müstəqil olması, yəni, Ermənistanla verilməməsi, amma, xarici siyasət də daxil olmaqla, Qarabağ erməniləri tərəfindən idarə edilməsi ətrafında gedir. Bu halda Dağlıq Qarabağ rəsmi olaraq müstəqil dövlət olmur, amma, öz müqəddaratını təyin edir, Azərbaycanla bağlılığı məzmunca deyil, formaca olur və həm də, sanki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü saxlanılır. Üstəlik, böyük Azərbaycanla Naxçıvan arasında nəqliyyat dəhlizi yaradılır. Müəyyən incəlikləri çıxmaq şərtilə danışıqların son vaxtlar bu çərçivədə aparıldığı məlumdur.

Mənim kefim pozuldu. İnanmaq istəmədim. Ola bilməz...

Hansı mədəni və ya istirahət proqramı istədiyimi soruşanda Harvard universitetinin kampusu ilə tanış olmaq arzumu bildirdim. Tezliklə xəbər gəldi: Harvard kampusunu, kampus memarlığını və tarixini gözəl bilən bir şəxsi dəvət edəcəklərini, onun mənə gəzdirəcəyini dedilər. Və bir qədər keçmiş bu şəxsi mənə təqdim etdilər: Fuad Axundov! Bir anlıq təəccübüm sevinclə əvəz olundu. Eynilə Fuad da təəccüb və təbessümlə *Hamlet müəllim, xoş gəlmisiniz* dedi. Fuad Harvard John F. Kennedy School'da magistr proqramında təhsil alırdı; o, həm də MIT-dən memarlıq tarixi üzrə dərslər götürdüyünü dedi.

* * *

2001-ci il aprelin 23-də Harvard'da Qarabağ Paneli başlandı. Çox dinləyici vardı, o cümlədən, ABŞ-da yaşayıb işləyən və ya oxuyan həm Azərbaycan Respublikasını, həm İran Azərbaycanı'nı təmsil edən azərbaycanlılar; ermənilər daha çox idi. Brenda Shaffer müzakirəni açdı, *Key West danışıqlarının* Qarabağ probleminin həllində dönüş nöqtəsi olduğuna inamını ifadə etdi və mövzunun ruhuna uyğun bir neçə sual qoydu: konfliktin həllində tarix və kimliyin rolu nədir, sülhə gedən yolda hansı maneələr yarana bilər, status-kvo'nun saxlanması ehtimalı varmı, ictimai rəyi necə hazırlamaq lazımdır? Carey Cavanaugh Qarabağ konfliktində 35 min adam öldüyünü, Azərbaycanda 800 min

qaçqın olduğunu, Ermənistan əhalisinin ölkəni tərk etdiyini, sülhün mükəmməl olmadığını, amma, tərəqqi üçün zəruri olduğunu yada saldı. O, Minsk qrupunun hazırladığı üç təklifi hər iki Prezidentin qəbul etmədiyini, amma, son iki ildə iki Prezidentin 16 dəfə görüşdüyünü, danışıqlarda böyük irəliləmə olduğunu qeyd etdi. Cavanaugh sülh müqaviləsi bağlanacağına inamını ifadə etdi.

B.Shaffer mediator kimi müzakirəçiləri ətrafı təqdim edirdi. Məni uzun-uzadı təqdim edib sözünü belə bitirdi (yəqin ki, xüsusi halda, Panelə uyğun olduğumu qeyd etmək üçün): "O, həm hökumətin, həm müxalifətin hörmət etdiyi şəxsdir və Azərbaycanda əsl görkəmli mədəni-ictimai simadır". Mənim heç kefin yox idi. Libaridianla görüşümüz və B.Shaffer`lə Carey Cavanaugh`un çıxışları məndə Qarabağ əldən gedə bilər qorxusu yaratmışdı. *Öz-özümə yox, ola bilməz* deyirdim. Paneldə iştirak edənə pərt olması, özünü yaxşı hiss etməməsi yaxşı şey deyil, gərək özümü ələ alım...

Mən sülh üçün optimal təklifin nə olacağı ətrafında danışıdım. Azərbaycanlılar *sülh yaxşıdır* deməklə yanaşı *sülh ədalətli olmalıdır* deyirlər. Mən sülh üçün Bakı ilə Dağlıq Qarabağ arasında deyil, Bakı ilə Yerevan arasında horizontal (şaquli) xəttin yaradılmasını zəruri sayıram. Bakı-Dağlıq Qarabağ arasındakı əlaqə üçün vertikal (şaquli) xəttin, müəyyən subordinasianın olması da zəruridir; ən demokratik ölkələrdə belə mərkəz-bölgə münasibəti, mərkəzlə bölgə arasında səlahiyyət bölgüsü mövcuddur, bunsuz dövlət olmaz. Azərbaycanlılarda, məlum səbəbdən, döyüşkən düşüncə artmağa başlayıb. Yəqin ki, insanlar qeyri-müəyyənlikdən beziblər. Patriotik hisslər savaşa çağırır. Cəmiyyətin əsas qüvvələri – iqtidar, müxalifət, parlament, ziyahlar arasında milli konsensus olmasa, sülh baş tutmaz. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü Azərbaycanda iqtidarı və müxalifəti birləşdirən, xalqı bir edən qüvvədir, indiki vəziyyətdə bəlkə də tək qüvvədir.

Mən davam etdim. *Ümumi ev və ya Ümumi dövlət* deyilən şey Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında deyil, Azərbaycanla Ermənistan arasında ola bilər. Konfliktdə simmetrikiyi də bunu tələb edir. Ümumi ev ideyası üzərində düşünmək, iki ölkə arasında sərhədlərin şəffaflığına, ticari və elmi-mədəni əlaqələrin inkişafına çalışmaq doğru olardı. Münaqişənin həlli üçün Rusiyanın rolu həlledicidir, ancaq hazırkı vəziyyətdə, indiki zamanda Rusiya səmimiirmi? Bilmirəm. Hazırkı müzakirədə hökm sürən nikbinliyə qoşula bilmirəm (təbiətən çox nikbin adam olsam da). Burada müşahidə etdiyim tezliklə sülh sazişi bağlanacağına açıq-aydın inamı sizinlə bölüşdürə bilmirəm, məni bağışlayın. Stas-kvo`nun saxlanma ehtimalını daha yüksək sayıram. Zənnimcə, vacib olan kollektiv kimlik vasitəsilə konflikt iştirakçısı olan tərəflərin *doğru hökm nadir, hansı qərar daha ədalətli görünür* kimi suallara cavab tapması, cavab inşa etməsidir; millilik kimlik probleminin həllinə kömək etmir, hətta mane ola bilər. Sizə bir misal gətirim. 19-cu əsrdə Tiflis daha çox erməni, ikinci - rus və sonra gürcü şəhəri idi. Bakıda Azərbaycan türkləri rus, erməni və digər millətlərin cəmindən az idi. Yerevan daha çox Azərbaycanlılar şəhəri idi, nəinki erməni. Bu halda problemi həll etmək üçün tarix bizə nə verir? Tarix bizi çaşdırır. Burada kimlik var, problemin həlli-yox...

Ronald Suny`yə görə kollektiv kimlik inşa olunubsa, onu yenidən fərqli şəkildə inşa etmək mümkündür. Millətçilər qədim nifrəti davam etdirir, ziyahlar, liberallar isə konstruktiv görüşə malikdirlər. Qafqazda *bövlüşdürülmüş suverenlik* ideyasını həyata keçirmək mümkündür. Ter-Petrosyanla Heydər Əliyev arasındakı danışıqlarda (1997) belə ideya yaranmışdı: Qarabağ çoxluq (ermənilər) tərəfindən müstəqil idarə edilir, formal olaraq Azərbaycana bağlı qalır (çox formal, məsələn, Azərbaycan bayrağı asılır). İndiki danışıqlarda isə, mənə elə gəlir ki, Qarabağ Laçın dəhlizi ilə Ermənistana birləşir və böyük Azərbaycanla Naxçıvan arasında yol açılması nəzərdə tutulur. Bunu ermənilər qəbul edəcək. Azərbaycanlılara gəldikdə isə, mən professor İsaخانlı ilə razıyam, səhv edərsə, məni düzəltsin, belə razılaşmanın qəbulu çətin olacaq, onlarda davakar ruh üstündür.

Sonra müzakirə başlandı. Müxtəlif suallar verildi. Onlardan biri Sossi Tatikyan adlı şəxsdən gəldi: Burada deyildi ki, iki ölkə prezidentləri kompromisə, konfliktin sülh yolu ilə həllinə yaxındırlar. Amma, Prezident Əliyev`in Florida`da açılış nitqində on il əvvəlkindən fərqli, yeni tərz görünmədi.

Bu necə olur?

Mənim cavabım qısa və konkret oldu: On il ərzində nə dəyişib ki, Prezident Əliyev`in bəyanatı da dəyişsin? Həmmən vəziyyətdəyik: münaqişə, işğal, qaçqınlar. Heç nə dəyişməyib. Paneldən sonra Fuad Axundov mənə yaxınlaşıb "Hamlet müəllim, mən çox həyəcan içindəydim ki, bu fitnəkar suala necə cavab verəcəksiniz; amma, çox gözəl cavab verdiniz" dedi.

Harvard`da təhsil alan Ramin İsayev Professor Suny`nin "Ermənistan müharibədə qələbə çalıb" fikrinə qarşı beynəlxalq münasibətlər dərində öyrənmişik ki, "... sülh sazişi imzalanana qədər heç kim deyə bilməz ki, bir tərəf müharibəni udub; Ermənistan döyüşü udub, müharibə hələ bitməyib" deyə fikir bildirdi. Professor Suny Ramin`in bu qeydinə reaksiya verməyi vacib saymadı; görünür ki, sülh əldə ediləcəyinə inam müharibənin bitdiyinə inam yaratmışdı...

* * *

Bakıya qayıtdım. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin tərcüməçisi Rauf Hüseynov mənə zəng etdi, görüşmək istədiyini bildirdi. Görüşdük. Hal-əhval tutduqdan sonra Rauf görüşümüzün səbəbini açdı: "Hamlet müəllim, Harvard`dakı panel haqqında burda müxtəlif fikirlər dolaşır. Bəziləri deyir ki, *sizin çıxış Azərbaycan`ın mənafeyini tam əks etdirməyib, digərləri yox, yaxşı olub* deyirlər. Cənab Prezident mənim sizinlə görüşüb məsələyə aydınlıq gətirməyi buyurdu". Mən təəccübləndim və bir an fikrə getdim. Görünür ki, kimsə doğru məlumat verməyib. Digər tərəfdən, Harvard panelində iştirak edənlər, xüsusilə ABŞ tərəfdən əlahiddə vasitəçi Səfir Carey Cavanaugh sülh müqaviləsinin hazırlandığına və onun imzalanacağına inam ifadə edirdisə və müqaviləni Azərbaycan adına Azərbaycan Prezidenti imzalayacaqsa, mənim müqavilə imzalanacağına şübhəmi açıq şəkildə ifadə etməyim sanki Azərbaycan Prezidenti əleyhinə çıxış kimi şərh edilə bilərdi. Amma, mən Heydər Əliyev kimi böyük və təcrübəli dövlət adamının belə bir müqaviləni imzalayacağına inanmırdım. Əlbəttə, Ermənistan Prezidenti və vasitəçilərlə görüşdə müxtəlif variantlar müzakirə olunurdu və *gələn bu variantı müzakirə edək* və sonra rahatca, *yox, bu maddələri qəbul edə bilmərəm* deyilə bilərdi, danışıqların təbiəti belədir. Mən Rauf`a panelin necə keçdiyini və mənim çıxışımın əsas tezislərinin nədən ibarət olduğunu danışdım. Üstəlik, Harvard panelinin tezliklə nəşr olunacağını və mənə də göndəriləcəyini, gələn kimi onu Sizə təqdim edə biləcəyimi dedim. Doğrudan da, Panel barədə kitabçanı aldım, təəssüf ki, kitabça stenoqram deyildi, xülasə şəkildə hazırlanmışdı, amma, az-çox panel müzakirəsini əks etdirə bilmişdi. Güman edirəm ki, Rauf`la söhbət və kitabça şübhələri ortadan qaldırdı.

Mən sonsuz dərəcədə şadam ki, paneldəki çıxışımda söylədiklərim doğru çıxdı, o zaman heç bir müqavilə imzalanmadı, status-kvo davam etdi və son nəticədə *hərb, sonra sülh* yolu ilə aradan qaldırıldı.

(Ardı gələn nömrədə)